

MORVAI NAGYBALI TAMARA

Szarvas Gábor Könyvtár

Ada

tamara.nagybali@gmail.com

A BETEG TEST ÁRVA BETHLEN KATA ÖNÉLETÍRÁSÁBAN

A dolgozat célja a beteg test megjelenésének vizsgálata Árva Bethlen Kata Önéletírásában. A munka bevezető része ismerteti a koramodern és a modern testkép közötti különbségeket. Vizsgálja a járványok és különböző betegségek önéletrajzbeli megjelenéseit, valamint a betegség metaforikus nyelvi megjelenítéseit. A dolgozat kitér a hatásokra, melynek mentén megszövegeződik a test, ezen belül az özvegyi mintaimádságok, a protestáns aszkézis és a pietizmus hatását vizsgálja.

Kulcsszavak: önéletírás, kora újkori irodalom, korporeális narratológia, Árva Bethlen Kata, aszkézis, pietizmus, önreprezentációs minták, testkép, betegség, kognitív metafora

Bethlen Kata a 18. századi emlékirás kiemelkedő alakja, akinek – ha csak pár szempontot említünk – családi háttere, az emlékirói hagyományba való beilleszkedése, illetve különállása, a könyvgyűjtő és -kiadó szenvedélye, a hittérítő tevékenysége, hányattatott sorsa, vallásos elvakultsága mind-mind olyan témák, amelyek több szempontból érdekes tárgyai a kutatásoknak. A tény, hogy mindezt egy nő tollából olvashatjuk, aki papírra veti saját, és az őt körülvevők „nyavalyáit”, még izgalmasabbá teszi a vizsgálatot. Dolgozatomban a beteg test és a betegség Önéletírásbeli ábrázolását kísérlem meg bemutatni.

A kora újkori ember Isten képmásának tartotta magát. Árva Bethlen Kata Önéletírása kezdetén hálát ad Istennek, hogy ép tetemmel jött a világra: „Hozott pedig a felséges Isten e világra épp tetemekkel, Krisztuson fundált igaz hitben és vallásban való, s ez hazában szép rendben és méltóságban helyeztetett szülék által. Melyért utolsó pihenésemig dicsérlek tégedet, én Istenem.”⁽⁶⁾⁵⁸

58 A dolgozatban zárójelben jelzem a fejezet számát, amelyben az Önéletírásbeli idézet fellelhető.

A beteg test a kora újkorban anomáliának minősült, a természetes, Istentől származó rendet megzavaró jelenségnek, ám a betegség paradox módon, nem csupán Isten büntetésének, hanem különös jóindulatának megnyilvánulása is lehetett. Árva Bethlen Kata *Önéletírásában* a betegségek az életút elbeszélésének mérőkövei. A hozzátartozóinak a betegségét és halálát leírószakaszok és saját szenvedéseinek számbavétele a személyes vallásosság nagyobb kontextusába ágyazódik.

ÁRVA BETHLEN KATA, AZ „ELSŐ MAGYAR ORVOSNŐ”

Németh László tanulmányában a vallási életét és szerencsétlen házasságát középpontba állító önéletrajzíró mellett a gazdálkozó, művelődésszervező nemesasszony szerepét is kiemeli. Ebbe a szerepkörbe tartozik Árva Bethlen Kata gyógyító tevékenysége is.

A 18. században még nagy volt az orvoshiány, bár a század első felében már sok orvos praktizált a nagy városokban, különösen Nagyszébenben, a Gubernium⁵⁹ székhelyén. A főurak közül néhányan már tartottak saját orvost vidéki birtokaikon, de ez is sokszor kevésnek bizonyult, kiváltképp, ha pestis ütötte fel a fejét. Ekkor jött gyakorlatba a levél útján való gyógyítás (PATAKI 1926). Levélben kértek orvosi tanácsot, melyre az orvos szintén levélben válaszolt, tanácsokat küldött a gyógykezelésre vonatkozóan, emellett esetenként a beteget házi gyógyítók, hóhérok, utazó kuruzslók vagy borbélyok látták el.

Hagyomány volt, hogy a földesúrasszony köteles ellátni uradalmának háza népét és beszerezni a hozzá szükséges gyógyító szereket. A nagyobb udvarokban patikálda vagy patikaház létezett, amelynek kialakításához tanácsért a háziiorvoshoz folyamodtak, vagy népszerű orvosi könyvekből tájékozódtak.

Orvosi tematikájú könyvek a „Magyar Bibliotheca”-ban

Bethlen Kata mint szenvedélyes könyvgyűjtő „Magyar Bibliotheca”-jában a megelőző két évszázad több mint ötszáz kéziratos és nyomtatott hungarikumát gyűjtötte össze. A református egyház gyámolításán s a jótékonykodáson kívül leginkább a természettudományok (növénytan, orvostudomány) foglalkoztatták. Ez az érdeklődése a könyvállomány összetételén is észrevehető. Szabó Ágnes Bethlen Kata könyvtáráról írt átfogó tanulmányában (SIMON–SZABÓ 1997.) Bod Péternek, Kata udvari papjának a *Magyar Athenas* előszavában írt előszavát idézi:

59 Az Erdélyi Királyi Gubernium (kormányzóság) a magyarországi Helytartótanács erdélyi megfelelője volt. 1695-ben állították fel, amely kezdetben Gyulafehérváron működött, majd a Rákóczi-szabadságharc elől menekülve Nagyszébenbe költözött, 1791-ben pedig Kolozsvárra helyezték át.

„Bethlen Kata volt a Bethlen Jánosnak Sámuel fja által unokája, Tudományokat igen szerető nagy kegyességű tudós Uri Aszszony. Ez igen szép Magyar Bibliotékát állított volt fel magának, minden felől egybe-szedetvén oda Erdélyből és Magyar országból a jó Magyar könyveket; melyet még életében által-adott a N. Enyedi Kollégium Könyves Házába. Vonatott kivált az orvosi Tudományokra, tudta-is azt az Tudományt alkalmasint, meg tanulván Köleséri Sámuel, Simoni Márton és Borosnyai Márton Medicinae Doktoroktól, nevezetesen a Fűveknek természeteket, erejeket, hasznokat; melyekkel a szegényeknek felette sokat használt.”

A könyvtár könyveinek Bod Péter által 1747-ben kialakított 22 tárgy szerint való csoportosításában szerepel „Orvoslásra tanító könyvek nevezetesen a pestis ellen” elnevezésű csoport is. A lélek és a test ápolásának érdekében jónéhány orvosi könyv is volt Bethlen Kata birtokában. A XVII. század híres erdélyi orvosa, Pápai Páriz Ferenc elméleti és gyakorlati munkái mellett számos magyar és külföldi orvos neve szerepel a könyvjegyzékeken. A szerző a pestis elleni munkák szerzői közül Csanaki Máté, Laskai János, Johann Weber, Sós Ferenc és Perliczi Dániel nevét emeli ki.

Korának három kiváló orvosa tanította Bethlen Katát a tudományokra: a növénytanra Borosnyai Nagy Márton, az erdélyi gubernium főorvosa, aki összegyűjtötte Erdély növényeit. Az általános orvostudományt Köleséri Sámueltól, kora leghíresebb orvosainak egyikétől igyekezett elsajátítani. A fogarasi úrnő különösképpen vonzódott a természethez, s ebben „egy jó okulista”, Simoni Márton orvos látta el őt tanácsokkal. Ezen tanulmányok elvégzése után Bethlen Kata itthoni képesítése tehát aligha lehetett csekélyebb értékű, mint férfi kortársaié. De ezzel nem elégedett meg, állandóan konzultált praktizáló orvosokkal, Buzinkai Györggyel, Baligha Sámuellel, s különösen Johann Gottlieb Schuller szebeni tudóssal, akinek becses könyvtára és természetrajzi gyűjteménye messze földön híres volt. (SIMON–SZABÓ 1997)

A PESTISES TEST MEGJELENÉSE AZ ÖNÉLETÍRÁSBAN

A PESTISJÁRVÁNY ERDÉLYBEN

A kora újkor legszörnyűbb és legpusztítóbb népbetegségek egyike a pestis volt, amelyet a latin források pestis asiaticának, pestilenciának, luesnek, lues pestilenticának, plaga pestifernak vagy csak egyszerűen epidémiának, contagiónak, a magyar források pestisnek, fekete halálnak, nagy halálnak, mirigynek (Mórigy, mérigy, meregh), döghalálnak, „döglettes” halálnak szomorú döghalálnak, gugának („kuga”), guga halálnak nevezik (IVÁNYI 1692).

A 16. században és a 17. század első felében úgyszólván nem volt év, amikor a Nyugat- és Közép-Európában valahol pestis ne lett volna. A keletebbre fekvő területekről még bizonytalanok a források, a pestist gyakran nem lehet elkülöníteni sok egyéb ragálytól, Magyarországon elsősorban a kiütéses tífusztól. A 17. század második felében a nyugati világban már csak a német birodalom területén és Ausztriában található bőven pestises év, a 18. század eleje viszont a nagy baltikumi, oroszországi, lengyelországi, magyarországi, balkáni pestisek periódusa (VEKERDI 2009:12).

Bethlen Kata önéletírásában pestisjárványról többször olvashatunk. Első megemlézése az 1717. esztendő, amely egyben első házasságkötésének éve. Második megjelenése 1719, első férjének halála, majd fia dajkájának megbetegedése. 1738-ban számos tekintélyes erdélyi arisztokratát elítélnek hamis vádak alapján, köztük az önéletíró bátyját, Bethlen Sámuel is, a pestis harmadik megjelenése ehhez a dátumhoz köthető. Ez a bejegyzés tanúskodik a korabeli ember fertőző betegekhez való viszonyát, a karantén fogalmának osztályonkénti változását: „Szebenben is a pestis elkezdődvén, a nyomorúságok, félelmek, azzal is öregbülének; mert a pestis magában is kemény ítélete Istennek, de azt az emberek gonoszságok és kegyetlenségek annál nehezebbekké tevék, úgyhogy ha csak valakinek feje fájt is, nem merete mondani: mert ha cseléd volt, azt a lázárétkébe vitték, ott pedig úgy bántak véle, hogy mikor oda bétették, már félig ijedtében elholt: ha pedig olyan ember, azt szállására bérekesztették.”⁶⁰ (131)

A „normális” és az „abnormális” identitásnak és az emberek közötti elhatárolódásnak az egyik leggyakrabban használt jelölője az egészséges/beteg ellentét-pár. (CSABAI–ERDŐS 2000) A betegség másságot jelent, ebben a helyzetben a fertőzött „másik” fenyegeti az egészséges ember életét:

„Nehezdedvén naponként, kívánta látni gróf Haller János urat, testvérbátyját; de az úr nemigen kívánta az öccsét meglátogatni, félvén attól, ha pestis talál lenni.”(42)

A BETEGSÉGEK KORA ÚJKORI MAGYARÁZATAI

A 18. században a művelt laikusok szerint a betegség két szinten magyarázandó. Az egyik szint a teológiai szint volt: a baj Isten büntetése a bűneinkért, s így imádsággal, böjttel, bűnbánattal kellett küzdeni ellene. A másik szint az ember által megérthető, evilági dolgok rendje volt, ami szerint a pestis ragályos nyavalya. Vekerdi László tanulmánykötetében megállapítja, a 18. század elején sem a laikusok, sem az orvosok nem kételkedtek abban, hogy a pestis fertőző

60 Belpoklos kórház, kórház. Forrás: SZTAKI szótár

betegség volna, a vita tárgyát az képezte, érintés vagy levegő által terjed-e a kór. Vekerdi Cserei Lászlót idézi, akinek határozott véleménye volt a betegség terjedését illetően:

„A már egészben, sok keserves experimentiából bebizonyosodott, hogy ez a három esztendőől fogva grassáló s pusztító pestis nem az aernek corruptiója miatt esett, hanem per communicationem.”⁶¹

Vekerdi László véleménye szerint a pestisirodalom tükrében érthető meg igazán, miért hiányoznak Magyarországon a számszerű feljegyzések, akkor, amikor nyugaton már régóta heti és napi listákon regisztrálták a pestis áldozatait. Nem a pestis volt kevésbé pusztító, hanem az életkörülmények voltak rosszabbak, ezért látszott kevésbé rettenetesnek a halál. Amikor a körülmények javultak, itt is megjelent a pestis leírása és a veszteségek pontos regisztrálása (VEKERDI 2009:55–56).

Weszprémi István orvosbiográfiájában lábjegyzetben közli azt a jelentést, amelyet a kunok kapitánya küldött az 1739-es pestisről. A jelentés a következőképp írja le a betegség lefolyását:

„Nyilallás, melly némellyen két nap is van, testnek hirtelen való elesése, de leginkább hirtelen való nagy nyilallás, mindgyárt érzették a ’ mirigyet, némely infectusok pedig nagy fő-fájással s’ szédelgással vagynak: fájlallyák hón-allyakat, mellyeket, torkokat, ágyéjkokat, horgas-inokat s’at. Sokakat legelsőben hányás ükrendés erőltet főróssággal s’ hidegleléssel, azután üti-ki magát a guga... Sokan pokol-varral adgyák ki magokat, néha a ’ gugával együtt, náha a nélkül; sokon nátha-szeplő is van, de már azok közzül kevés gyógyul meg, némellyen 30. 40. pokol var is van, ki feje, ki fekete; ki nagy, ki igen kitsiny. A’kik pokol-varasok hóltak meg, igen gugások is voltak (...) Némely két hétig, háromig, edgy-holnapig is elviszi: de igen tsak elvalik 4, 5. napra. Circa moribundos varia symptomata: ki tsendesen nyugszik el, ki nagy hánykolódással, ki félelemmel, rettegéssel, szív-szorulással, ki tsak hordoztattya magát, ki az emberhez sem szóll, ha erőltetik is, sok ismét balálig beszél, sokan az ágyon kezekkel motoráznak, mintha valamit keresnének. Az ilyeneken nagy részent halálok felé halál-ház üti ki magát? Sokan a fájalmakat sem érzik, még is 4. 5. vagy 6. óra alatt meghalnak, p.o. forró-hideg-leléssel.” (WESZPRÉMI 1970)

Az Önéletírásban a tünetek és a diagnosztizálás gyakorlati értelemben és szóhasználat tekintetében is megfelel a kor orvosi tudásának: „(...) uramat pünkösöd előtt egy héttel, estve a *hideg erősen kileli*, s naponként rosszabbul is kezd lenni, úgyhogy *eszen kívül is sokat beszélene*.” A dajka esetében a duzzadt nyirokcsomók leírása: „Pál nevű fiam dajkája megbetegszik pestisbe; de ő azt

61 Vö: Miklósvárszéki Nagyajtai Cserei Mihály *Historiája*. Csikszereda: Hargita Kiadóhivatal, 2014.

titkolta, és lévén ágyékában nagy csomója, mondotta sérvésnek lenni, s el is hitte.”(45). Majd hazaküldi a dajkát, mert „neki lévén hat gyermekei, mind a hat harmadnap alatt *megmirigyesedik*”(47). A betegség ragályosságát ismerve hálát ad Istennek, hogy sem neki, sem a gyermekeinek nem esett bántódása a „pestises téjtől, a pestises dajka melegében való fekvéstől; az új dajka is mindjárt az elment mirigyes dajkának háló egyetmásában hált, annak sem volt semmi betegsége.”(47) Az önéletíró azt is lejegyzí, hogy ő maga diagnosztizálta a dajka betegségét: „Nékem is a pestises tejet kezembe fejte, mikor magát mentegetné, hogy a teje igen meleg, oda fejettem, noha ő azt semmiképpen nem akarta.”(47)

A „futás”

A járvány terjedési módjától függetlenül a korban a pestis elkerülésére a legjobb módszer a „futás” volt. A katolikusok eleinte vádolták a protestánsokat, hogy ők „fatalizmusuk” miatt elmulasztják a pestis elleni egyedüli hatásos védekezést, a „futást”. (WESZPRÉMI 2009:53)

Bethlen Kata önéletírása híven tükrözi a kor emberének fertőző betegségekről alkotott képét, habár a pestis természetéről még nem sokat tudtak, a leghasznosabb megelőzési módját már ismerték:

„Ez hazában 1719. esztendőben, a pestis nagymértékben uralkodván, mindenfelé elkezdődött a mi jószágainkban is, mind Rétenben, mind Hévízen, s minket szorított Fejéregyházára, azhol még nem volt. (...) Volt Meggyesen egy híres borbély, ki belső kúrával is szokott volt orvosolni, én ezt elhoztam, ki is pestisnek lenni mindjárt megismerte; de *senkinek akkor semmit nem szolván felöle, nagy szaporán elébb állott onnét.*”(41)

1719-es bejegyzésében, első férje halálakor maradt „özvegységre két egyszersmind született fiaival, s újabban nehezes állapottal”(43) A pestis elől menekülve bátyjai tudára adta „minémű állapotban van”, azok „vévén észre szándékát és állapotát”(45) elköltöztették a pestistől fertőzött környéktől.

Az önéletíró gyermekei csodálatos módon menekültek meg a pestis elől, amikor a dajka megbetegedett, viszont Bethlen Kata a tüneteket és a diagnosztizálás módjait csak azért jegyezte le, hogy ezzel Isten kegyelmét bizonyítsa: „Ezeket ily hosszason azért írtam meg, hogy innen is láttassék meg az Istennek csodálatos gondviselése az ember körül. Csak te tartottál meg engemet is, én Istenem, a délszínben pusztító dögnök ereje ellen.” (47)

AZ ÖZVEGYI ÁLLAPOT

A testet az elméletírók inkább szociokulturális termékként, semmint az egyén mély pszichológiai tartalmainak kivetüléseként fogják fel. Nietzsche és követői

számára a test olyan szociális objektummá vált, amelyre az intézményes hatalom (az Önéletírás esetében a vallás) írja rá a jeleit. A szöveggel teleírt, textualizált test metaforája szerint a test üres lap vagy anyagisággal rendelkező felszín, amely kész a jelentés befogadására, hordozására és átadására. A testre pedagógiai, orvosi, gazdasági vagy vallásos üzenet is írható, vagyis olyan szabályok és törvények írhatók rá, amelyek révén az emberi húsból kifaragható az olvasható társadalmi szubjektum. (CSABAI–ERDŐS 2000:35) Foucault szerint a test puszta anyagiság, egyfajta médium, passzív „fekete doboz”, amelyre a hatalom, a tudás és az ellenállás írja üzeneteit, amelyet megfigyelnek (még akkor is passzív, ha maga ellenőrzi magát!). A tudás mint a hatalom eszköze és technikája jelenik meg, ám nem a gondolatok vagy ideológiák rendszere által kontrollálja a testet, hanem ellenőrzi, felügyeli a test működését és másokkal való interakciót az új tudásformák létrehozásának érdekében (CSABAI–ERDŐS 2000:36).

A tanulmányírók felhívják a figyelmet a jelenségre, miszerint a korabeli asszonyi magatartást erősen szabályozhatták különböző kézikönyvek, özvegyi mintaimádságok, özvegyi mintakönyvek, amelyeknek toposzai Bethlen Kátánál is megjelennek.

A szerző az Életemnek folyása kezdetén reflektál az özvegyi önreprezentációs hagyományra, amikor édesapja, Bethlen Sámuel 1708-ban történt halálát írja le: „tetszett az Úristennek még kiseded koromban a gyámoltalan árvák seregébe béírni és egyszersmind mintegy előre jelül adni, hogy életemnek jobb részét árvaságban kellene eltöltenem.”(8)

Az 1708-ra vonatkozó bejegyzést követően rendszeresen beépíti Önéletírásába az özvegyi „kultusz” generációról generációra „hagyományozódó” egyik legfontosabb „toposzt”, a gyámoltalanságot, a vagyonra éhes rokonoknak vagy másoknak való kiszolgáltatottságot a különböző üldöztetések és más nyomorúságok leírásával. (FAZEKAS 2007:265)

Gesztelyi Hermina a kora újkori hímzsmintakönyvek ajánlásait vizsgálva (GESZTELYI 2015) megállapítja, hogy léteznek bizonyos viselkedésminták, amelyek figyelembe vételével láttatja magát egy kora újkori főúri asszony: akár közvetlenül, akár közvetetten, Bethlen Kata patrónai, kultúraszervezői, írói tevékenységére valamiképpen hatást gyakoroltak udvari papjai, illetve halotti beszédek, a női életvezetési tanácsadó könyvek, az angol puritán és pietista kegyességi szövegek és az erősen működő családi hagyomány. (GESZTELYI 2015:125)

Fazekas Gergely Tamás kiemeli, hogy második, Teleki Józseffel kötött házassága miatti öröméből született sorait hamar követik olyan leírások, amelyek a különböző nyomorúságokról szólnak, hiszen már alig három hónappal az esküvő után „nem tetszék az Istennek, hogy az édes közé keserűt is ne töltené”, és ezt követően folyamatosan sorjázna a betegségekről, a Haller család általi

zaklatásokról szóló részletes beszámoló. Teleki 1732-ben bekövetkező halálától fogva a továbbiakban is gyakran előforduló szenvedések leírását az árvaként történő önreprezentáció integrálta.

Ettől kezdve a nevét is Árva Bethlen Kataként szignáló nagyasszony olyan – elsősorban bibliai eredetű – trópusokat és toposzokat használt önmegjelenítései során, mint amelyeket a Fazekas által vizsgált özvegyi szövegek tartalmaztak: „ki nem írható keserűségemre (...) engemet az én Istenem úgy hagyta, mint a megszedett szőlőben való kunyhót egyedül.” „Már férjemtől és gyermekimtől így megfosztván, e gonosz világ azzal meg nem elégedett; hanem az én uram famíliája, (...) látván mindentől való megfosztatásomat, mintha én azzal gonosztévő lettem volna, hogy a Náomiból az Isten Márává tett, szívét egészen megfordítá énellenem, s mindnyájan ellenségemmé lőnek.” (FAZEKAS 2007:265)

Fazekas megállapítása szerint a kiszolgáltatott árva és az erényes özvegy identifikációs sémája szintén mintaszövegek útján öröklődött. A férjüket vesztett kora újkori nemesasszonyok az özvegység köré valóságos kultuszt építettek, életvitelüket, azt, ahogyan magukat látták és magukat láttatták, sorsukat, testüket és betegségeiket megélték és leírták, nagymértékben befolyásolták tehát ezek az írások.

A VÁRANDÓSSÁG MINT BETEGSÉG

Bethlen Kata 1718-tól 1730-ig, 12 év leforgása alatt az *Önéletírás*ban hat gyermek születéséről számol be, akik közül hármat 1720-tól 1731-ig, 11 esztendő alatt betegségben el is veszített.

A korban, amelyben a feleség szerepe a családban az utódok létrehozása és a gazdaság fenntartása volt, az anyai szeretet és a várandósság felfogása nem egyezik sem a mai „áldott állapottal”, sem a gyermek családban betöltött „kiskirály szerepével”.

Bethlen Kata *Önéletírásában* a várandósságról mint betegségről emlékezik meg. Ha az erre vonatkozó feljegyzéseit összehasonlítjuk a betegségek leírásával, szembetűnők a megfogalmazásbeli hasonlóságok. Különbségeket fedezhetünk fel azonban első, illetve második házasságából született gyermekei, illetve katolikus és protestáns vallás szerint neveltetett gyermekek születésének, valamint a várandósságok leírásának esetében.

Első, 18 évesen, édesanyja halálának évében megélt várandósságára így emlékezik: „Ezen való keserűségem és siralmas gyötrődésem, lévén egyszerűsmind *nehézes* állapottal is, annyira elerőtlenített, hogy ugyan a *betegség által az ágyba szegeztetném.*” (27⁶²)

62 A kiemelések itt és később is tőlem: M.N.T.

Majd miután világra hozza ikerfiait, így ír: „(...) a fájdalmak kötelei környülfogván, hosszas kínaim után, kettős fiakkal megbetegedtem: mely betegségben, mind testemnek gyenge volta miatt, mind az egyszersmind reám tódult lelki és testi nyavalyák s keserűségek miatt, annyira elerőtlenedtem, hogy minden emberi reménség kívül volt életem tétetve. Öregbítette *nyavalyámataz* is, midőn láttam, hogy gyerekimet idegen vallású pap kereszteli meg. Kiket az én uram Rétenbe vitetvén, keresztelték az elsőszülöttet Sámuelnek, Pálnak a másikat.” (28)

Eltéréseket ugyan nem figyelhetünk meg a testi változások és a terhesség leírásában Borbála lánya születésének lejegyzésekor, de a gyermek ebben az esetben az öröm forrása. A megállapodás szerint a leány gyermek református vallásban nevelkedik. 1719-es bejegyzésében, első férje halálakor így ír: „*terhes állapotokon kellett általmennem*”, „*viselősen maradván el férjemtől*” „*meg is betegedtem* Szent Mihály havának tizenegyedik napján Haller Borbára lányommal, akinek sok bajaim között is igen örültem, minthogy megholt férjemtől volt erős kontraktusom (18), hogy a leányom reformáta légyen”.

A második házasságból született gyermekek születésének lejegyzése esetében azonban egészen más beszédmódot tapasztalhatunk. Második férje, Széki Teleki József „okos keresztyénül magát hozzá alkalmaztató ember volt” (61), három közös gyermekük született. Ezekben a terhességleírásokban sem a „viselősséggel”, sem a betegségekre utaló kifejezésekkel nem találkozunk. Helyette Zsigmond születésekor a gyermek, mint áldás jelenik meg: „*Megálda* az Isten 1723ik esztendőben böjtmás havának 7ik napján egy szép fiú magzattal, kiért mind édesatyjának, mint nekem volt *nagy* örömünk.” (63) Gábor születése vigasz: „*azholott* hosszas és nagy kínaim után az Isten Szent György havának első napján *megvigasztalt* egy Gábor nevű fiammal.” (91) Klára születése szintén áldás: „Azután böjtmás havának kilencedik napján, 1730. esztendőben az Isten *megáldott* egy kisleánykámmal, kinek is a keresztségben Klára nevezet adatott.” (93)

Első és második házassága idejének lejegyzése az Önéletírás első, visszaemlékező részébe tartozik. Nagy valószínűséggel befolyásolják a születésükre való emlékezést és a lejegyzés módját két életben maradt, első házasságából született gyermekével folytatott viszálykodásai. Erről árulkodik a Borbála lányának születését leíró fejezet is, amely előrejelzi a gyermekekkel való későbbi viszonyt: „Árokalján, meg is betegedtem Szent Mihály havának tizenegyedik napján, Haller Borbára leányommal, akinek sok bajaim között is igen örültem, minthogy megholt férjemtől volt erős kontraktusom (18), hogy a leányom reformáta légyen. Ó, csalárd öröm, haszontalan reménség.” (51)

A szülés utáni időszak lejegyzése is igazolja, hogy az önéletíró a várandósságot betegségként élte meg. A gyermekágyas időszak minden kultúrában hagyományokon és hiedelmeken alapuló, meghatározott rend és közösségi kontroll

mellett múlt el. Elsősorban az anya és az újszülött védelme volt a cél, ennek érdekében mozgás- és cselekvéskorlátozást írtak elő a gyermekágyas nő és az őt látogatók számára. (BORBÉLY 2011)

Az *Önéletírásban* felfigyelhetünk a gyermekágyas állapot, valamint a betegágyas leírások közötti hasonlóságra. Mindkettő esetében óvó kezek „bábáskodnak” nyavalyáktól sújtotta teste felett:

„Háládatossággal emlékezem itt kedves bátyám, Bethlen Ádám uram, és kedves ányomasszony hozzám mutatott atyafiságokról, akik a *nehéz* időben magok házoknál szükséges jókkal bőven tápláltak, s magamra *gyámoltalan ifjúi, de nehéz és terhes állapotomban* nem hagytak: melyért Isten mind a két életre tartozó jovaival őkegyelmeket áldja meg.” (52)

Majd a betegágyról így ír: „Nemes Klára Asszony (...) ányomasszony ezen hosszas nyavalyámban éjjelnappal mellettem volt, (...) velem dajkálkodott, úgyannyira, hogy ha tulajdon édesanyja lettem volna is, többel nem tartozott, s nem is cselekedhetett volna, amennyit cselekedett. (...) a minden dolgoknak tudója s Jóistene jutalmaztassa meg mind az életben, s mind a következőben velem való jótételét.” (219)

Megfigyelhetjük továbbá, hogy Bethlen Kata mind a szülés utáni időszakról, mind a betegágyas időszakról beszámoló bejegyzéseiben Isten kegyelmét és áldását kéri a „felette bábáskodókra”: „Az én magammal jól tehetetlen állapotomban, ó, mely kegyelmesen viselt az Jóisten énreám testiképpen is gondot, rendelvén énmellém olyanokat, akik énvelem dajkálkodtak. Kedves testvéreim, Gróf Bethlen Sámuel és Bethlen Farkas Uraimék többire mellettem voltanak; (...) *Melyet is fizessen meg a mennynek, földnek Teremtője, kedves két testvéreimnek, mikor szívek leginkább kívánnya és óhajtya, akkor nyújts on a Jóisten vigasztalást őkegyelmeknek hozzám mutatott jóvoltokért.*” (219)

„Engemet az én Istenem úgy hagyta, mint megszedett szőlőben való kunyhót egyedül” – a feleség és anya

S. Sárdi Margit a 17. és 18. századi *Önéletírások* önéletrajzi szelfjét vizsgálva (S. SÁRDI 2007) megállapítja, hogy a két évszázadot átívelő barokk *Önéletírás*-műfaj kutatása arról tanúskodik, hogy nemcsak az érzelm kifejezés módja, de maguk az érzelmek is kulturálisan és történetileg is meghatározottak. Az emlékiróknak a 17–18. század folyamán nemcsak a nyelvi formát kellett megtalálniuk bizonyos érzelmek kifejezésére, hanem maguk az érzelmek is azzal párhuzamosan mélyültek el és individualizálódtak, ahogyan az emlékirók a kulturális mintákat felhasználták. Példaként S. Sárdi Margit a gyermekhez fűződő individuális érzelmeket, az individuális szerelmet, valamint a gyász élményét hozza fel.

Az anya-gyermek viszony és az anyai szeretet olyan témája a Bethlen Kata-i *Önéletírásnak*, amelyet minden vele foglalkozó szakirodalom érint, hiszen nem

hagyható szó nélkül az elvakultság, amellyel idegen vallás szerint neveltetett gyermekeit kezeli.

„Az Isten béoltotta még az oktan állatba is, hogy természet szerént oltalmazza s szeresse fajzását; annál inkább az okos lélekkel felékesített ember, kit az Isten a maga képére teremtett, ezt tudhatja, hogy néki gyermekeit szeretni kell.” (149) A Bethlen Katától származó szavak is rámutatnak arra, hogy az anyai szeretetet ösztönként feltételezzük, ami a nő természetében gyökerezik, s mivel a nemzés természetes dolog, a hozzá kapcsolódó anyai attitűd is ösztönös, körülményektől, tértől és időtől független. (BADINTER 1999)

Elizabeth Badinter a 17. századi francia városokban uralkodó körülményeket vizsgálva rámutat arra, hogy az anyai szeretet hiányosságai, a ridegség és a gyermek elhagyására való hajlam korjelenség (BADINTER 1999:13), ami esetünkben vallásos megfontolással párosul.

Az Önéletírásban az élet minden szegmentuma Isten akaratának és törvényének alávetett. A test épsége, a házasság szentsége, a gyermekáldás, az anyaság mind-mind másodlagossá válik Árva Bethlen Kata szemében, ha úgy látja, hogy ezek az értékek szembekerülnek azzal, amit ő Isten akaratának vél. Erről tanúskodik az 1719-es esztendőről szóló bejegyzés, amelyben leírja, hogy elsőszülött fia, Sámuel, akit a megegyezés szerint katolikus vallásban neveltettek, betegségbe esik: „Szerettem ezt a gyermekemet felette nagy indulattal, úgy, hogy anyának gyermekéhez való nagyobb szeretetét kigondolni nem lehet; de szerettem mindenkor Istenhez való felfohászkozással volt, hogy az én Istenem végye el *énelőlem*, minekelőtte a jó és gonosz között választást tudna tenni, s ne engedje, hogy e világgal megmocsolja lelkét.”(54)

Amikor pedig súlyos betegségbe esve 1734-ben egész elfolyt élete, „mintha ma lett volna, eszébe jutott”, és számadást tett: „Akkor megismerteté énvelem az én jó Istenem, hogy amiket éntőlem azelőtt elvett, úgymint az én gyermekeimet és férjemet, nem kellett volna azokban az én örömeimet helyeztetnem: mert ezek múlandók voltak; és ha akkor szintén jelen lehetettek volna is, énnékem semmit sem segíhettek volna. Minden örömeimet azért egyedül csak őfelségében kellett volna helyeztetnem, mind boldog és boldogtalan állapotomban.”(123)

Kisfia halálának leírásakor a betegséget az önéletíró áldásként, anyai kívánsága beteljesüléseként, Isten akarataként értelmezi, melyért hálát ad: „Megbetegülvén ezen kis Sámuel fiam egy vasárnap, másfél hétre az én jó Istenem iránta való keserves anyai szívből származott kívánságomat megteljesítette; mert őtet ő magához vette. Melyért is szent neve dicsőíttessék mindörökké.”(57)

Az Önéletírásban a gyermek és az anya egymástól való távolállásának első jele, hogy az anya nem hajlandó szoptatni a gyermekét. Különösen nagy ridegség ez egy olyan korszakban, amikor ez a csecsemő számára jóval több esélyt

biztosított volna a túlélésre. A kor nemesasszonyai fizetett dajkához folyamodtak, akit anyagi lehetőségeikhez mérten vagy a lakásukra hívtak, vagy a gyermeket vitték el hozzá. Bethlen Kata többször említi *Önéletírásában*, hogy maga is szoptató dajkát tartott: „mindenemtől elrekedvén feles cseléddel kellett lennem, két szoptató dajkát tartottam”(51).

A korabeli pedagógusok, akik szinte mindig a teológia mesterei, ridegséget ajánlanak a szülőknek gyermekeikkel szemben, és szüntelenül felhívják a figyelmet a gyermekek természetében rejlő eredendő gonoszságra, amelynek táplálásában ők lesznek a bűnösök. A gyengédség két okból is bűnösnek számít erkölcsileg: elrontja a gyermeket és romlottá teszi, másfelől az anya részéről is a bűnös gyengédség jele, aki a saját örömét a gyermek javánál előbbre helyezi. Az anyák a gyermekeik vesztét okozzák, amikor „érzéken táplálják őket”. A kor felfogása szerint a szoptatás bűnös élvezetként kínálkozik az anyának, és így a gyermek erkölcsi bukását okozhatja. (BADINTER 1999) Híven tükrözi ezt a távolságtartást Bethlen Kata bejegyzése, melyben leírja, hogy gyermeke pestisben megfertőződött dajkája nem tudott felkelni az éjjel sokat síró csecsemőhöz, ezért neki, az anyjának kellett maga mellé venni: „Éjtszaka a gyermek sokat sírván, a dajka fel nem kelhetett, hanem magam mellé fektettem, s virradtig ott volt.”(47)

„TENÁLAD VAGYON AZ ÉN JÓM ELTÉVE” – A SZEMÉLYES TESTKÉP KERESZTÉNY KONTEXTUSA ÁRVA BETHLEN KATA ÖNÉLETÍRÁSÁBAN

A test sanyargatásának a kereszténységben a korai egyháztól kezdve meghatározó jelentősége van. A test ellenség volt, nemcsak mint durva, romlott, falánk vágyak székhelye, de mint ravasz igények és csábítások kiötlője is, amely ellen a léleknek folyamatos harcot kell viselnie. „A test sanyargatása tehát a lélek megszabadulása a teremtett dolgok fölösleges sallangjától. Az askézis a lélek üdvösségszerző, vagy inkább: üdvösségre képesítő tevékenységének elsődleges technikája.” (GERÉBY 1996:61)

Bethlen Kata esetében a betegség aktív erőként jelenik meg, amely behatol és szétterjed a testben és „ágyba szegeztet”, (27) „háborgat” (42), „fejébe kel” (90), „*rea esik*” (101), „*belé esik az emberbe*” (118): „(...) újabban régi változásim és nyavalyáim előállnak, és gyenge testemet ostromolni kezdtek”(193).

„Erőtlen edényben” – a beteg testre vonatkozó kognitív metaforák az *Önéletírás*ban

A lélek testtől való elválasztása, a belső a külsőtől való megkülönböztetése, a kettő szigorú elkülönítése különleges szerepet tölt be az *Önéletírás*ban. A

szerző a test-lélek dichotómiájának kifejezésekor gyakran metaforikus kifejezésekhez folyamodik.

Kognitív nyelvészeti szempontból a metafora egy fogalmi tartománynak egy másik fogalmi tartomány terminusaival történő megértését jelenti. Ezt tesszük például, amikor az életről mint utazásról gondolkodunk, vagy mint az Önéletírás esetében – a testet burokként, tartályként, ruhaként, edényként fogjuk fel. (KÖVECSE 2005:20)

A forrástartomány segítségével érthetjük meg a céltartomány fogalmait. Az Önéletírás vizsgált részei esetében az edény, tartály forrástartománynak tekinthető, a test, a lélek pedig céltartománynak. A céltartomány az a tartomány, amit a forrástartomány használata révén megérteni próbálunk.

FOGALMI TARTOMÁNY	FOGALMI TARTOMÁNY
test	edény
lélek	folyadék

A forrástartomány (a tartály) a céltartomány (test) gyengeségét „romlandóságát”, múltékonyságát hivatott hangsúlyozni:

„Az Isten véghetetlen hatalmát akarván énbennem megmutatni, *romlandó cserépben*, az halál kapujából az életre térített (...)” (124)

„Nem is tudtam azt gondolni, hogy oly *gyenge edényben* az Isten oly nagy kegyelmét tette volna le.” (97)

„Ó, én mennyei szent atyám! Te tudod mely *erőtelen edénnyel* közlötted ezt a nagy irgalmasságodat (...)” (183)

A test, mint sárház kognitív metafora esetében szintén a testben lakó lélek erősségét hangsúlyozza a test gyengeségével szemben:

„Nagy gyönyörűséggel egész örömmel bétölt szívem, lelkem elhitevén magammal azt, hogy már letészem ez sárházat.” (183)

„Ha minden órában érzem is ez *sárháznak romlását*, és szemeimmel látom is az én *romlandó testemnek* minden napon való elfogyását;” (164) Vagy a test elporlad, leválik a lélekről: „mintegy szemlélttem *porrá váló testemnek a lélektől való elválásának módját.*” (181)

„A LÉLEK KÉSZ, DE A TEST GYENGE”⁶³

A test Isten kegyelméből létezik, amely „csak egy szempillantásig is maga erejéből meg nem maradhat”. Árva Bethlen Kata csak azért kéri a kínok enyhítését, hogy azok hittérítő munkájában ne akadályozzák: „mérsékeljed úgy a te édes atyai kezeidből kijött sújtoló vesszőidet, hogy a testnek nagy erőtlensége ne tégyen akadályt a tehozzád való közelítésben az én szegény lelkemnek, (...) cselekedjed azt énvelem, hogy még az erőtlenségek is légyenek nekem mintegy segédeim, a teveled való szorosabb egyességre.”(183). Vagy: „(...)sokat gyötröttem magamat azzal a gondolattal, hogy én amely imádságnak házát kezdettem volt építeni a feljebb való esztendőben, azt el nem végezhetvén, egy és más úton az én kimúlásom után annak tökéletességre való vitetése meg fog akadályoztatni, s a' nem léssen osztán, ahova egybegyűlhessenek az isteni tiszteltre.”(198)

Bethlen Kata életét példaként állítja az olvasó elé. Betegségei Isten büntetésének, próbatételének, vagy jutalmának jelei: „Meg akarván az Isten újabban mutatni az ő nagy hatalmát az én semmiségemben, és jóságát gyarlóságomban, hogy még az halálból is megleveníthet: reábocsátá atyai kezeinek súlyát elfogyott és száradott erőtelen gyenge testemre, áprilisban” (181)

A betegségekről szóló leírások rendszerint Istennek való hálaadással fejeződnek, melyben gyógyulásáért ad hálát, illetve köszönetet mond az isteni kegyelemért, hisz mindig annyi terhet ró rá, amekkorát még elbíri: „(...) adván az én Jóistenem mindenkoron az én keresztem terhének elviselésére illendő kegyelmeit: melyért örökké dicsérem az ő nevét, Ámen.”(179)

A büntetések nemcsak őt, de a neki ártókat is sújtják. Második férjének halálakor „kezdték el mocskolni, hogy álnok, ravasz, gonosz asszony”, és idős férjét „mindenre reá tudta venni”(115). Az ellene hamisan valló bocsánatáért esedezett: „Én az asszony őnagyságának hamisan vallottam, melyet már magam is igen bánok, az Isten is megvert érette, mert kevés idő múlva olyan nyavalyám esett, hogy a szájam is félen vonódott. Holtig félen vonva is maradott, volt idős vénember. (...) az alsóárpási embernek is, nyomorultnak, csudálatosan a szeme elapadott, s félszemére teljességgel megvakult.”(117)

A test Isten akaratának való alárendeltségét a szerző többször bibliai példák-
kal támasztja alá. A betegségét mint Isten büntetését, mint Isten dorgálását, inté-
sét a világi örömöktől Szent Pál apostol rómaiakhoz írt levelével támasztja alá:

„Mint hogy pedig a bölcs Istennek úgy tetszik, hogy az ő választottit gyakorta megsújtolja, hogy *e világgal el ne ereszkedjenek*; mert valamíg az ember a testben

63 Mt 26,41; Mk 14,38.

sátoroz, angyali szentséggel nem bírhat, s gyakorta Szent Pállal azt mondhatja, hogy nem azt cselekszem, amit akarok, hanem amit nem akarok⁶⁴; és így gyakorta megesvén az ember, az *atyai integető vesszőnek is láttatni kell az emberen*. Én sokakban, mint gyarló bűnös ember megesvén, az én mennyei szent atyámtól ez esztendőben is dorgálás nélkül nem maradtam; de áldott légyen az Isten, hogy nékem kedvezett abban is, és erőm felett nem bocsátotta reám az ítéleteket.” (186)

Nagy Márton Károly is rámutat az *Elöljáró beszéd* biblikusságára, amely az Önéletírás egészen végigvonul. A Biblia és nyelvezete a mű alapvető eszköztárába tartozik. Már az első fejezetekben három szentírási idézetben jeleníti meg az Istenhez való közelség és a szenvedés szoros összetartozását (NAGY 2010:70):

„Az Istennek beszédében bővségesen találatnak erre világos példák, hogy még a legkedvesebb és szerelmesebb embereiben is az Isten a bűnt büntetlen nem hagyta; sőt gyakorta azokat szokta szorosabban meglátogatni és ostorozni, akik őfelségéhez közelebb járulnak, amint ennek példáját hagyja az Áron familiájában, 3 Mózes X. 3., azholott ez, amit szólott az Úr, mondván; akik én hozzám közel vagynak, azokban szenteltetem meg, és mind a sokaság előtt megdicsőítetem. A Szent Pál pedig az Isten bölcs utait így adja elő, Zsid. XII. 6. Akit szeret az Úr, megdorgálja, megostoroz pedig mindent, valakit fiává fogad.” (1)

A szentírási szöveg és Bethlen Kata életútja közötti hasonlatosságokra figyelhetünk fel: „Az önéletíró először elveszíti szeretteit, mint Áron, majd Pálhoz hasonlóan testileg és lelkileg megtapasztalja a halál közelségét, végül önmagát példaként állítva, életéből példázatot írva bátorítja a hitükben szorongatott tanítványokat, és megtalálja a szenvedés helyét Istennel való kapcsolatában.” (NAGY 2010:71)

A szövegben a szenvedés átértékelése háromlépcsős: a szenvedés mint büntetés, a szenvedés mint az Atya szeretetének jele, és a szenvedés mint Krisztus követése: „Ő mely nagy öröm énnékem e gyarló tetet letenni, hogy telhessem bé a te színednek látásával. Semmi jó ebben a világban nincsen, hanem tenálad van az én jóm eltéve, azért tenálad keresem” (143)

A betegséget az üdvözülés útjaként ábrázolja: „Nem is azért írom le, amelyek énrajtam általmennek, mintha azok énnékem felette nehéz dolgoknak tetszenének, ha szintén másoknak úgy látszanak is; mert én magamat az Isten akaratja

64 [Róm 7.18–23] Tudom ugyanis, hogy semmi jó nem lakik bennem, azaz a testemben, mert készen vagyok ugyan akarni a jót, de arra, hogy tegyem is, nem vagyok képes. Hiszen nem a jót teszem, amit akarok, hanem a rosszat, amit nem akarok. Ha pedig azt teszem, amit nem akarok, akkor nem is én cselekszem, hanem a bennem lakó bűn. Így ezt a törvényt látom: bár a jót szeretném tenni, a rosszra vagyok készen. A belső ember szerint az Isten törvényében lelem öröömöm de tagjaimban más törvényt érzlek, s ez küzd értelmem törvénye ellen, és a tagjaimban levő bűn törvényének rabjává tesz.

alá bocsátottam; úgy akarta az Isten, s úgy löttének, s ezután is légyen az Istennek akarata szerént. Mindazok a terhes dolgok, melyeket Isten énreám bocsátott, olyanok voltak, mint valami szépen elkészített grádicsok, melyeken az én idvességemnek után az én mennyei szent atyámhoz mehetnek.”(203)

Az *Önéletírásban* a test és lélek harcában a test mindig alárendelt és erőtlén, a „lélek tisztességesen megfelel feladatának, hogy kitöltse idejét a cellában, de senki sem róhatja fel neki, hogy nagyon vágyik már szabadulni béklyójától.”(GERÉBY 1996:3)

A betegség nemcsak a testi tünetekben van jelen, rávetül az átélt élményekre is, befolyásolja az észlelést és a lejegyzés folyamatát. Egy olyan világban, melynek struktúráját felismerhetetlenné tette a betegség, a történetmondó a narratíva szerkezetével újraalkotja az elbeszélt világot. (GENTLICORE 1995) A világ újrastrukturálása az *Önéletírás* első, visszaemlékező részében kevésbé tapasztalható, mint a folyamatosan, naplószerűen írt második részben. Míg az *Önéletírás* második felében a „betegség által szétzúzott valóságban” született szövegek nagy része egyes szám 2. személyben magát az Urat vagy a saját lelkét szólítja meg, és hosszasan ad hálát a „reá tódult nyavalyáékért” vagy a gyógyulásért, addig a visszaemlékező részek betegségleírásai egy-egy fordulattal, a bejegyzés végén köszönik meg az Isten irgalmasságát.

A PIETIZMUS TÜKRÉBEN

Az *Önéletírást* vizsgáló szakirodalom egyetért abban, hogy a pietizmus tanai a mű egészét áthatják. „A pietizmus a kontinentális európai protestantizmus során, a 17. században létrejövő, és a 18. században virágzó vallási megújulási mozgalom, az angolszász puritanizmus mellett a protestantizmus legjelentősebb mozgalma a reformáció óta. A pietizmus, mely mind a lutheránus, mind a református egyházban megjelent, a vallási élet individualizmusára és bensőségessé tételére törekedve a személyes kegyesség és a közösségi élet új formáit alakította ki, átfogó reformokhoz vezetett a teológia és az egyházi élet területén, és mély nyomokat az általa érintett országok társadalmán és kultúráján.”(SÜKÖSD 1963:14)

A kettősség, amelyet az elméletírók az *Önéletírás* kapcsán emlegetnek, ennek a kegyességi irányzatnak alapvető jegye. A pietizmus egyfelől a felvilágosodás előfutára volt, hiszen az egyházi bürokráciával szembeállva átértékelte a vallásgyakorlatot, iskolákat nyitott, és az anyanyelvi oktatást szorgalmazta, támogatta a tudományokat, másfelől azonban „az irracionális melegágya” volt. A befelé fordulás, a lelki gyakorlat „lényegében a katolikus miszticizmust csempészi Kálvin és Luther vallásába.”(SÜKÖSD 1963:14)

A pietizmus elfordult a hagyományos kereszténységtől, párhuzamosan haladva az európai felvilágosodással, s eközben teljes mértékben protestáns jelenség maradt: hű maradt a reformáció kiinduló eszméihez, mert a bevégezetlenül hagyott reformációt kívánta kiteljesíteni. A pietizmus sajátossága a várakozás volt, amely a pápaság Rómájának a közeli bukását jövendölte. A pápaság végét várva a protestáns felekezetek és a római katolicizmus közötti ellentéteket elmélyítette.

BETHLEN KATA KAPCSOLATA A PIETIZMUSSEL – A HALLEI PIETIZMUS ERDÉLYBEN

Halle a 18. század eleji európai köztudatban több intézményt és intézménykomplexumot jelölt: az 1664-ben alapított egyetemet, amely a korszak és a német nyelvterület legjelentősebb egyeteme volt, a pietizmus kiemelkedő iskolaalapító egyénisége, August Hermann Francke által alapított intézményeket, valamint egy aktív, lutheránus példa nyomában járó református közösséget, intézményeivel.

Bethlen Kata Magyar Bibliothecájában a protestáns napi vallásgyakorlat és a pietista teológia forrásművei is megtalálhatók voltak. Könyvtárában megvolt Medgyesi Pál fordításában a Praxis Pietatis, az erdélyi vallási megújulás puritánus alapkönyve is.

Kemény Katalin erdélyi emlékirókról írt tanulmányában a pietisták domináló elemének a „recta ratio”-t tartja: „a pietista igyekszik a legnagyobb hit mellett is meggyőzni önmagát és másokat hite racionális voltáról. Bethlen Katánál találjuk meg a vallásos józanságnak hasonló megnyilatkozását” (KEMÉNY 1932:257).

Bethen Kata a vértanúk elszántságával ragaszkodik református egyházához s egész életét elkészeríti az, hogy első férje s az attól származó gyermekei katolikusok. Az első reformátorok hevével védi egyháza dogmáit s ugyanazokkal a racionális érvekkel, melyekkel a XV. és XVI. századbeli hitterjesztők.

Vallásosságának ellentétes jellegét a szakirodalom szerzői a középkori misztikus rajongás s az újkori reformátorok racionalizmusának keveredésében látják. Az Önéletírását értelmezők véleménye szerint ennek a két ellentétes elemnek az eredményeképpen jön létre stílusa, „amelyben a legemelkedettebb részek egyszerre száraz prózaiságba süllyednek”. (KEMÉNY 1932:261) Kegységében a katolikus középkori aszkézis éled újra. Vallásosságának „lényege a régi: a földi élet mulandó, nem más az, mint siralomvölgy, előkészület a boldog, soha meg nem szűnő túlvilági életre. Az örök élet boldogságát annál jobban kiérdemeljük, minél többet szenvedünk a földön; ezt az eszmét szolgálja az aszkézis. (...) A földi szenvedés már a földön érezteti a túlvilági boldogságot, az imádság, az önsanyargatás utóbb sajátos, misztikus lelkiállapotot eredményez, amelyben az aszkéta vallásos gyönyörűséget szerez” (KEMÉNY 1932:261).

Az aszkézis koronként minden misztikus áramlatban és a legkülönbözőbb vallások esetében más-más formában jelentkezik. A protestáns racionalizmussal sajátos keveréket teremt: „Ez az önellentmondás jellemzi Bethlen Katát is; ez az oka, hogy odaadó vallásossága nem teremt harmóniát. Imáiban, melyekben az elragadtatottság érzelmét élvezzi, annyira a földi dolgokkal törődik, hogy minduntalan ellenségeinek megbüntetését kéri: Rontsd meg Édes ISTENem – így imádkozik – a Te Házadnak ellenségeit. Szaporítsad azoknak számokat, a kik a Te Szent Házadat ékesgetik: tartsd meg URam mind azokat, valakik a Te Ditsóségedet szeretik...” (183)

Szenvedéseit gyönyörűséggel viseli, hálát ad érte, a szenvedés az Atyához való megtérés egyetlen útja az *Önéletírásban*: „Mostan érezvén magam hibáit, gondoltam, nem lehet ez, hogy énrajtam az én mennyei szent atyámtól valami atyai dorgálás ne származzék, mert szorosán vigyázott énreám az én anyámnak méhétől fogva, tudom ezután is azon vigyázását félben nem hagyja; és sokszor fohászokdtam fel, hogy akármely sújtólást vigyemvégehez öfelsége énkörülöttem, csak éppen azt éreztesse meg énvelem, hogy közelebb viszen magához. Vigye véghez az Úristen ezután is akár élet, akár halál által a maga szent munkáját énbennem, nyomorult bűnösben.”(214)

Az aszketikus boldog átszellemülésével gondol a halálra is: „(...) teveled pedig még az halálnak keserűsége is kedves gyönyörűséggé válik: melyet is a te isteni nagy hatalmadnak ereje szerént énvelem, igen méltatlannal, megesmértettél: mert engemet is a halálnak kapujába bévítettél vala; de az halálnak keserűségét ó, mely nagy örömmé változtatád, úgyhogy nagy örömmel azt mondhassam: hol vagyon, halál a te fullánkod, és koporsó, a te diadalmad?”(183)

Bethlen Kata *Önéletírásában* számtalan megjelenését találjuk a test és lélek folytonos harcának, melyet az *önéletíró* mártírként tűr:

„Az Isten ostora, mellyel a maga fiait, leányit kezéhez tanítja, a nyavalyák és az életbéli sok keresztnek: mind az Ó s mind az Újtestamentomi írásokban sok példájok vagyon erre a keresztviseléseknek terhek alatt csüggedező lelkeknek, hogy az Istennek legkedvesebb szentei is ezen az úton mentenek által az Isten szent színének látására, sőt ez az egy út, amelyen az idvességre juthatunk, amint a Szent Pál előnkbe adta, Cselek. XVI. 22., ezt mondván: Hogy sok háborúságok által kellene nekünk az Istennek országába mennünk. A nyavalyának pedig nagyságát, a keresztnek súlyosságát, maga a kegyelmes és szent Úristen mérsékli mind azt, mennyi légyen, mind azt, meddig tartson, hogy a nyomorult, bűnös embernek gyengélkedő hite egészen el ne fogyjon, s teljességgel el ne vesszen.”(2)

Az Isten által rá szabott nyavalyákat derekasan viselő *önéletíró* szavait Sükösd Mihály megállapítása szerint a kálvinista predesztináció tana hatja át: „Talán nem merész a felvetés: *Önéletírása* nem a magamentés, inkább a büszke bizonyág-

tétel szándékából született: pokolra hullt, de lám, soha meg nem tántorodott. Hisz meg volt írva, jóval születése előtt, hogy ez pokoljárás sorsául jusson, s ő abban vitézül helytálljon” (SÜKÖSD 1963:17).

Bethlen Kata gyakran köszöni meg az Úr kegyelmét, hogy nem ró rá akkora terhet, amelyet képtelen volna elviselni:

„Vidd végbe, valamelyek szent felségednek tetszenek, csakhogy drága kegyelmedet éntőlem el ne végyed, hanem adj elégséges erőt, hadd viselhessem szent akaratod szerént mindenekben magamat, és békességes tűréssel hordozhassam keresztetnek súlyos terhét.” (3)

S szinte bátorítja az Urat, mérjen rá még több megpróbáltatást, „amit nem is szabadna megpróbáltatásnak nevezni, megpróbáltatás csak akkor lenne, ha nem az isten rég kiszabott tervéhez igazodna.” (SÜKÖSD 1963:18)

„Isten véghetetlen hatalmát akarván énbennem megmutatni, *romlandó cserépedben*, az halálból életre térített, noha énnékem az halál sokkal kedvesebb lett volna az életnél. (...) Vidd végbe ezután is ez romlandó cserépedényben a te akaratodat, csakhogy atyai szerelmednek édességét éreztessed mindenkor énvelem.” (124)

KONKLÚZIÓ

A testre szövegek íródnak rá, szociális objektum, ez a kora újkorban sem volt másképpen. Árva Bethlen Kata Önéletírásában a beteg testet két, egymástól elkülönülő módon írja le. A pestises test a Másik teste. Ebben a leírásban tehát egy közösségi szempontot ismerhetünk fel. Önéletírásról lévén szó, a Másik testénél hangsúlyosabb szerepet kap azonban a műben a személyes test. A betegség, legyen bár szó a várandósságról, a gyermekszülésről vagy Árva Bethlen Katának a veszteségekre következő, gyakran pszichoszomatikus eredetű testi tüneteiről, mindig az emberi és a női sors fordulóit jelzi. A beteg test ellentmondását Árva Bethlen Kata úgy oldja fel, hogy a keresztény aszkézis szellemében a testi szenvedést Isten akaratának tulajdonítja és kiválasztottsága jelét látja benne. A beteg testet végső soron a *certitudo salutis* egyik legfontosabb jeleként ismeri fel.

Kiadás

BETHLEN Kata 1963. Önéletírása. Kiad. és bev.: Sükösd Mihály. Bp. (Magyar Századok)

Irodalom

BADINTER, Elisabeth 1999. *A szerető anya*. Az anyai érzés története a 17–20. században. Debrecen: Csokonai Kiadó.

- BORBÉLY Judit 2011. A bábaság története Magyarországon a 18. század végétől a 20. század közepéig. In: *Történeti Muzeológiai Szemle 11.* A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve. Szerk.: IHÁSZ István, PINTÉR János. Budapest.
- CSABAI Márta–ERDŐS Ferenc 2000. *Testhatárok és énhatárok: az identitás változó keretei.* Budapest: Jászöveg Műhely Kiadó,
- FAZEKAS Gergely Tamás 2007: „tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe béírni” Bethlen Kata *Önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban.* In: *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban.* A kolozsvári Babes-Bolyai Egyetem Magyar Irodalom Tanszéke által szervezett emetközi konferencia előadásai. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 259–278.
- GENTLICORE, David 1995. Contesting Illness in Early Modern Naples: Miracolati, Physicians and the Congregation of Rites. = *Past & Present*, No. 148 (Aug.), 117–148.
- GERÉBY György: Szenvedély és feltámadás = *Café Babel*, 20. szám (Test), 61.
- GESZTELYI Hermina 2015. A női vallásosság lehetőségei és elvárt formái a hízmésmintakönyvek ajánlásai alapján a kora újkorban. In: *A nők és régi magyarországi vallásosság.* Szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp.: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 10), 125–135. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/muzeumok/mamutt_evkonyv_11/pages/019_a_babasag.htm (Letöltés ideje: 2016. 08. 11.)
- KEMÉNY Katalin 1932. Erdélyi Emlékirók. Második, befejező közlemény. = *Erdélyi Múzeum.* Cluj–Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet Részvénytársaság, 7–12. sz., 241–271.
- KÖVECSES Zoltán 2005. *A metafora.* Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Budapest: Typorex Kiadó.
- NAGY Márton Károly 2010. A lelki élet narratívája – Bethlen Kata *Önéletírásáról.* In: *Fiatalkutatók konferenciája.* Tanulmánykötet. Szerk. Dobozy Nóra Emőke, Kiss Béla, Lovas Borbála, Szilágyi Emőke Rita., Bp: ELTE, (Adrianna Könyvek 3.), 67–79.
- PATAKI Jenő 1926. Árva Bethlen Kata, az első magyar orvosnő = *Pásztortűz*, Kolozsvár, 465–467.
- S. SÁRDI Margit 2007. Az *önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletírás.* In *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban.* Kolozsvár: a kolozsvári Babes-Bolyai Egyetem Magyar Irodalom Tanszéke, 209–222.
- SIMON Melinda – SZABÓ Ágnes 1997. Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója. Szeged: Scriptum.
- SÜKÖSD Mihály 1963. Bethlen Kata *Önéletírása.* Előszó. Kiad. és bev.: Sükösd Mihály. Bp. (Magyar Századok)
- VEKERDI László 2009. *Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a 18. században.* Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet Magyar Orvostörténelmi Társaság.
- WESZPRÉMI István 1970. *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza.* Második száz. I. és II. tized. – *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia.* Centuria tertia. Decas I. et II. Ford: Vida Tivadar. [4. köt.] Bp.: Medicina, 1074 – 1077. (Orvostörténeti Könyvek – Libri historiae medicae)

Tamara MORVAI NAĐBALI

BOLESNO TELO U AUTOBIOGRAFIJI KATE ARVA BETLEN

Studija ima za cilj istraživanje pojavu bolesnog tela u *Autobiografiji* Kate Arva Betlen. U uvodu rada se analizira razlika između predstave o telu koji je formiran u ranom modernom periodu i između predstave o telu današnjice. Rad istražuje opise epidemija i različitih bolesti u tekstu *Autobiografije*, kao i metaforički prikaz bolesti. Rad daje pregled onih kulturalnih sadržaja koji su imali uticaj na tekstualizaciju tela, u okviru toga istražuje molitvene obrasce upućene udovicama, protestantsku askezu i uticaj pietizma.

Cljučne reči: autobiografija, književnost rano novog veka, korporealna naratologija, Kata Arva Betlen, askeza, pietizam, obrasci samoreprezentacije, kognitivna metafora

Tamara MORVAI NAGYBALI

THE SICK BODY IN THE AUTOBIOGRAPHY OF KATA ÁRVA BETHLEN

The aim of the paper is the examination of the appearance of the sick body in Kata Árva Bethlen's *Őnéletírás* [Autobiography]. The introductory part of the work outlines the differences between the early modern and the modern body image. It examines the presence of epidemics and different illnesses in the autobiography, as well as the metaphorical linguistic representations of the illness. The paper goes into detail about the effects, alongside which the body is formulated; herein it analyses the effect of widows' prayers, Protestant asceticism and of pietism.

Keywords: autobiography, early modern literature, corporeal narratology, Kata Árva Bethlen, asceticism, pietism, self-representations samples, body image, illness, cognitive metaphor